

Ορθόδοξη Εκκλησία και Ψυχή

Ορθοδοξία / Θεολογία

Μανώλης Καρακώστας, MSc Διοίκησης Επιχειρήσεων, Επαγγελματίας Υγείας - Ερευνητής



Αφού είδαμε την προσέγγιση των επιστημών σχετικά με την ψυχή, περνάμε να εξετάσουμε και την θέση της Ορθοδόξου Εκκλησίας επί του θέματος. Η Ορθοδοξία λοιπόν διδάσκει, πως ο άνθρωπος είναι διφυής, αποτελούμενος από ψυχή και σώμα.⁶⁷ Επομένως, λανθασμένα ορισμένες φορές η ψυχή ταυτίζεται με τον όλο άνθρωπο, αφού είναι ένα από τα δύο μέρη που απαρτίζουν την ύπαρξή του. Το σώμα δημιουργήθηκε μαζί με την ψυχή,⁶⁸ τα οποία αμφότερα είναι θνητά, όμως η ψυχή είναι κατά χάριν Θεού αθάνατη, αφού φύσει Αθάνατος είναι μόνο ο Θεός,⁶⁹ όπως αθάνατο μέλλει να γίνει και το σώμα μετά την Δευτέρα Παρουσία του Κυρίου.

Μπορεί να αναρωτηθεί κανείς, γιατί αφού με την πτώση του ανθρώπου επήλθε η φθορά και ο θάνατος, το μεν σώμα θνήσκει η δε ψυχή παραμένει αθάνατη. Αυτό συμβαίνει διότι το σώμα ανήκει στον υλικό κόσμο και έχει όλες τις ιδιότητες που διέπουν τα υλικά όντα, τα οποία καταλήγουν στον θάνατο, αντιθέτως η ψυχή επειδή δεν ανήκει στον υλικό κόσμο, διακατέχεται από άλλες αρχές, που την

καθιστούν αθάνατη, γι' αυτό ο άνθρωπος είναι η τομή μεταξύ των δύο κόσμων και μετέχει και στις δύο κτίσεις. Η ψυχή αποτελεί το πνευματικό στοιχείο της ύπαρξης του ανθρώπου, και έχει τρεις κύριες δυνάμεις, την νοερά, την λογική και την πνευματική, διότι είναι πλασμένη κατ' εικόνα της Αγίας Τριάδος, που είναι Νους, Λόγος και Πνεύμα. Σε αντίθεση όμως με την Τριαδική Θεότητα, η ανθρώπινη ψυχή έχει μόνο δυνάμεις και όχι υποστάσεις. Το γεγονός της αντιστοίχισης της ψυχής με τον Θεό, δείχνει ότι ο άνθρωπος ερμηνεύεται βάσει Αυτού, ερμηνεία η οποία είναι όχι απλώς ψυχολογική και ανθρώπινη, αλλά αποκαλυπτική, δηλαδή δείχνει ότι ο άνθρωπος έχει τις προϋποθέσεις να έρθει σε κοινωνία με τον Θεό, κάτι που βίωσαν όλοι οι Άγιοι.70, 71

Στην εκκλησιαστική ορολογία πολλές φορές οι όροι ψυχή, καρδιά και νους συγχέονται. Η καρδιά είναι η ουσία της ψυχής, που ταυτίζεται σε κάποιες περιπτώσεις με τον νου. Η ενέργεια της ψυχής είναι τα νοήματα, οι λογισμοί και η λεπτότερη προσοχή που διαχέεται έξω δια των αισθήσεων. Κατά τον Άγιο Ιωάννη τον Δαμασκηνό ο νους είναι ο οφθαλμός της ψυχής, δηλαδή το ανώτερο μέρος της. Άλλες φορές ο νους σημαίνει την δύναμη της ψυχής και άλλες φορές ολόκληρη την ψυχή. Ο νους, αλλά και όλη η ψυχή, διαιρείται σε ουσία και ενέργεια, όπως και στον Θεό υπάρχει αυτή η διάκριση μεταξύ ουσίας και ενέργειας, με τον νου να μην αποτελεί συστατικό της ανθρώπινης φύσης ξεχωριστό από την συναισθηματική ή λογική ψυχή, αλλά ενέργεια της ψυχής που δεν επηρεάζεται, αλλά επηρεάζει την λογική. Όσον αφορά τον όρο καρδιά, εννοούμε την πνευματική καρδιά και όχι το σωματικό όργανο, η οποία είναι ο χώρος που αποκαλύπτεται και κατοικεί ο Θεός στον άνθρωπο, με την εν Χάριτι άσκηση. Αποτελεί το πρώτο λογιστικό ταμείο της ψυχής, αφού εκεί βρίσκεται το κέντρο αυτής, που διευθύνει όλο το σώμα, και παρ' όλο που η ψυχή διακρίνεται από αυτό, εν τούτοις συνδέεται πολύ στενά μαζί του.⁷² Αυτή την πνευματική καρδιά, σύμφωνα με την διδασκαλία των Αγίων Πατέρων, ο άνθρωπος όταν αρχίζει να καθαρίζεται από τα πάθη, την αισθάνεται μέσα στην σαρκική καρδιά, νιώθει δηλαδή ότι εκεί ενεργεί η Χάρις του Θεού.



Πως όμως η ψυχή λειτουργεί και συνυπάρχει με το σώμα; Όπως προαναφέρθηκε ο άνθρωπος είναι ψυχοσωματική οντότητα, κι έτσι με την σύλληψή του δημιουργείται και η ψυχή και όσο αυξάνεται το σώμα τόσο φανερώνει και τις ενέργειες της ψυχής, η οποία δεν έχει ηλικία όπως το σώμα, αφού ανήκει στην πνευματική κτίση που είναι έξωθεν του χρόνου, και διέπεται από διαφορετικούς κανόνες και συνθήκες. Αυτή βρίσκεται σε όλο το σώμα και όχι σε ένα συγκεκριμένο σημείο του, και όπως διδάσκουν οι Πατέρες, «πανταχού του σώματός εστιν, ουχ ων εν τόπω, ουδ' ως περιεχομένη, αλλ' ως συνέχουσά τε και περιέχουσα και ζωοποιούσα τούτο κατ' εικόνα και τούτ' έχουσα Θεού». Ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς σημειώνει, πως η ψυχή όπως και οι Άγγελοι «ουκ εν τόπω εστίν, αλλ' ουχί και πανταχού εστιν». Ο άνθρωπος φέρει δύο μνημονικά, το πρώτο είναι το σωματικό, που βρίσκεται στα κύτταρα και συνδέεται με το νευρολογικό σύστημα του οργανισμού. Αυτό έχει να κάνει με το DNA που βρίσκεται στα ανθρώπινα κύτταρα και αποτελεί το μνημονικό σύστημα κάθε κυττάρου, αλλά και με το νευρολογικό σύστημα, το οποίο κι αυτό είναι ένα μνημονικό σύστημα, δια του οποίου επικοινωνούν τα μέλη του σώματος με τον εγκέφαλο, ο οποίος αποτελεί το κέντρο του συστήματος αυτού. Το δεύτερο μνημονικό σύστημα έχει να κάνει με την μνήμη του Θεού, που ενεργείται στην ψυχή και βρίσκεται στην καρδιά, το οποίο γνωρίζεται από την πείρα με την νοερά προσευχή και τα αποτελέσματά της. Αυτός είναι ο λόγος που για παράδειγμα, κάποιος που πάσχει από μελαγχολία θεραπεύεται με την αποκατάσταση των χημικών συνδέσεων στις συνάψεις του εγκεφάλου, αλλά παράλληλα θεραπεύεται και η ψυχή με την ενέργεια

του Αγίου Πνεύματος, που επεκτείνεται και στο σώμα.⁷³

Σύμφωνα με την διδασκαλία της Εκκλησίας, ο Θεός διευθύνει προσωπικά τον κόσμο, χωρίς κτιστά μέσα, αλλά με την άκτιστη ενέργειά Του, έτσι κατ' ανάλογο τρόπο η ψυχή ενεργεί και διευθύνει όλο το σώμα. Ο Άγιος Γρηγόριος Νύσσης σημειώνει πως η ψυχή «τη ίδια φύσει ενεργούσα τε και κινουμένη και δια των σωματικών οργάνων τας ίδιας κινήσεις ενδεικνυμένη», με τον Άγιο Γρηγόριο τον Παλαμά να προσθέτει πως έχει μέσα της μονοειδώς όλες τις προνοητικές δυνάμεις του σώματος. Οπότε, όσο η ψυχή βρίσκεται μέσα στο σώμα είναι πλήρως εναρμονισμένη και ενεργεί μαζί με αυτό, αν και είναι διαφορετική από αυτό, πραγματοποιώντας όλες τις λειτουργίες δια μέσω του σώματος, δηλαδή βλέπει με τα μάτια, ακούει με τα αυτιά, σκέφτεται με τον μυαλό, γι' αυτό και όταν βλάπτονται μερικά μέλη του σώματος, οι προνοητικές δυνάμεις της ψυχής δεν ελαττώνονται, όπως επί παραδείγματι συμβαίνει όταν κάποιος πάθει αμνησία, όπου η ψυχή συνεχίζει να έχει μνήμη, ενώ ο εγκέφαλος δεν μπορεί να θυμηθεί λόγω της σωματικής βλάβης, γεγονός που έχει αντίκτυπο στην ολότητα του ανθρώπου. Γίνεται αντιληπτό λοιπόν, ότι οι αισθήσεις του ανθρώπου ανήκουν στο σώμα, έχοντας και η ψυχή τις δικές της αισθήσεις, γι' αυτό όταν εξέλθει του σώματος πραγματοποιεί τις παραπάνω λειτουργίες με διαφορετικό τρόπο, έξω από τις ανθρώπινες αισθήσεις.⁷⁴ Γι' αυτό όταν οι Άγιοι καθαρίζονταν με την πνευματική άσκηση, οι εμπειρίες που βίωναν υπερέβαιναν πολλές φορές τις φυσικές καταστάσεις του σώματος, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με την εμπειρία της οράσεως του Ακτίστου Φωτός, οι οποίες όμως διαφέρουν από τον οριστικό διαχωρισμό σώματος και ψυχής με τον θάνατο, μετά τον οποίο ένα μέρος του σώματος κοιμάται κι ένα άλλο μένει ενσυνείδητο, με το όν να χάνει τις ψυχικές ικανότητες που είναι σύμφυτες με το σώμα, δηλαδή το αισθησιοκρατικό σύστημα, και την ψυχή πλέον να μην εμψυχώνει το σώμα, αλλά να μένει στο πνεύμα ως όργανο συνείδησης, διατηρώντας πλήρως την αυτοσυνειδησία που είχε πριν τον χωρισμό από το σώμα.⁷⁵

Ακόμα ένα ζήτημα που είναι ανάγκη να αναλυθεί, έχει να κάνει με το μυαλό και τον νου του ανθρώπου. Η ψυχή αναλόγως που ενεργεί λαμβάνει και διάφορα ονόματα, γι' αυτό οι Πατέρες από την πείρα τους διέκριναν την λογική ενέργεια, που είναι το ανθρώπινο μυαλό, δηλαδή όλο το νευρολογικό μνημονικό σύστημα, που ως κέντρο του έχει τον εγκέφαλο από την νοερά ενέργεια, που πρέπει να είναι στην καρδιά του ανθρώπου, όταν αυτή λειτουργεί σωστά, δηλαδή κατά Θεόν. Έτσι έχουμε το πνευματικό κέντρο που εδρεύει στην καρδιά και το διανοητικό που εδρεύει στον εγκέφαλο, οπότε, το ένα λέγεται διάνοια και λόγος, το άλλο λέγεται καρδιά ή πνεύμα του ανθρώπου. Η διάκριση αυτή είναι γνωστή στους Πατέρες, διότι ασχολούνται με την νοερά ενέργεια της ψυχής, σε αντίθεση με τους

ψυχιάτρους που την αγνοούν, γι' αυτό και την ταυτίζουν με την λογική. Υπάρχουν δύο παράλληλες λειτουργίες της ανθρώπινης προσωπικότητας, η λογική και η νοερά, κι αυτός είναι ο λόγος που ένας άνθρωπος δύναται με την λογική του να είναι έξυπνος, αλλά ο νους του να είναι πωρωμένος και να βρίσκεται σε πνευματικό σκότος. Από την άλλη, μπορεί κάποιος να είναι τελείως αγράμματος κατά την κοσμική μόρφωση, αλλά να έχει φωτισμένο νου και να οδηγεί τους συνανθρώπους του από το πνευματικό επίπεδο της κάθαρσης σε αυτό του φωτισμού. Αυτός είναι ο λόγος που στην Εκκλησία υπάρχουν μεγάλοι Άγιοι που ήταν αμόρφωτοι, αλλά απεδείχθησαν φωστήρες κατά την πνευματική ζωή. Βέβαια, υπάρχει και το φαινόμενο να είναι κανείς φωτισμένος τόσο στον νου όσο και στην διάνοια, γεγονός που έδωσε τους Μεγάλους Αγίους Πατέρες της Εκκλησίας, που κατείχαν τόσο την θεολογική όσο και την κοσμική σοφία.76, 77



Φαίνεται λοιπόν, πως η λογική δεν είναι ενέργεια του σώματος και του εγκεφάλου, αλλά της ψυχής. Ο εγκέφαλος είναι το όργανο που δέχεται την λογική ενέργεια της ψυχής, αλλά δεν παράγει αυτός λογική, κι αυτό μπορεί να γίνει αντιληπτό από τα ζώα, που έχουν μεν εγκέφαλο, με τα κύτταρα και όλη την σχετική σύνθεση, αλλά δεν παράγουν τέλειες λογικές σκέψεις. Όπως λοιπόν η ψυχή δεν είναι αιωνία και δεν ανήκει στον πλατωνικό κόσμο των ιδεών, αλλά είναι δημιούργημα του Θεού, έτσι συμβαίνει και με την λογική ενέργεια, η οποία ανήκει στο κτιστό σύμπαν, είναι περιορισμένη και δεν μπορεί να γνωρίσει τον Θεό. Ο λόγος είναι εκείνος που εκφράζει την εμπειρία και την ζωή του νου και αυτό γίνεται εν τω πνεύματι. Ο Άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής λέει πως ο νους βλέπει καθαρά τα

πράγματα και γι' αυτό πρέπει να καθαρίζεται με την πνευματική άσκηση, και ο λόγος (λογική) διατυπώνει και εκφράζει τα οραθέντα.

Όπως ο Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός, ομοίως και ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς χαρακτηρίζει τον νου ως τον οφθαλμό της ψυχής, ενώ αναφέρει πως η διάνοια καθιστά τα αισθητά και νοερά διανοητά, δηλαδή η διάνοια δεν είναι εκείνη που γνωρίζει τις επουράνιες καταστάσεις, αλλά ο νους του ανθρώπου. Η διάνοια απλώς κάνει διανοητά όσα εμπειρικά ζει ο νους του ανθρώπου, αφού στον νου αποκαλύπτεται ο Θεός και στην διάνοια καταγράφεται αυτή η εμπειρία σε λογικές προτάσεις. Έτσι πριν την πτώση, ο νους είχε σχέση με τον Θεό και ο λόγος εξέφραζε την εμπειρία και την ζωή με την βοήθεια της διάνοιας. Μετά την πτώση όμως, διασαλεύθηκε ο εσωτερικός κόσμος της ψυχής και σταμάτησαν να υφίστανται εναρμονισμένες όλες οι εσωτερικές λειτουργίες. Ο νους σκοτίσθηκε και καλύφθηκε από τα πάθη, με συνέπεια ο λόγος μη μπορώντας να εκφράσει τις εμπειρίες του νου, να ταυτιστεί με την διάνοια. Έτσι οδηγηθήκαμε στο σημείο, το λογικό να υψωθεί πάνω από τον νου, γεγονός που επικρατεί στον μεταπτωτικό άνθρωπο και αποτελεί στην πραγματικότητα την ασθένεια του λόγου και του λογικού, διότι το λογικό έλαβε μεγαλύτερη θέση από το νου και τελικά αιχμαλώτισε τον λόγο, με απότοκο την μεγάλη ανωμαλία στον πνευματικό οργανισμό.^{78, 79}

Ένα ουσιώδες θέμα που πρέπει επίσης να παρατεθεί είναι η διαφορά της ανθρώπινης ψυχής με τους Αγγέλους και την ψυχή των ζώων. Οι Άγγελοι έχουν νου και λόγο, επειδή είναι νοεροί και λογικοί, αλλά δεν έχουν ζωοποιό πνεύμα, επειδή δεν έχουν σώμα που ζωοποιείται από το πνεύμα, γι' αυτό το κατ' εικόνα στον άνθρωπο είναι ισχυρότερο από των Αγγέλων, ενώ τα ζώα έχουν ψυχή κατ' ενέργεια και όχι κατ' ουσία, δηλαδή η ψυχή κάθε αλόγου ζώου είναι και η ζωή του, και επειδή έχει μόνο ενέργεια, αποθνήσκει μαζί με το σώμα. Αντιθέτως, η ψυχή του ανθρώπου δεν έχει μόνο ενέργεια, αλλά και ουσία, γι' αυτό δεν συνδιαλύεται με το σώμα, αλλά παραμένει αθάνατη, ευρισκόμενη σε ανώτερη κατάσταση από εκείνη των ζώων, έχοντας την δυνατότητα να φτάσει στην θέωση. Κατά τον Άγιο Μάξιμο τον Ομολογητή, οι δυνάμεις της ψυχής είναι η θρεπτική, η φανταστική και ορμητική, και η λογιστική και νοητική, με την ψυχή του ανθρώπου να κατέχει και τις τρεις, ενώ αυτή των ζώων μόνο τις δύο πρώτες.⁸⁰ Αυτός είναι ο ρόλος της ψυχής, να δίνει δηλαδή την ζωή στο σώμα, γι' αυτό και η ζωή διαφέρει από την επιβίωση. Η επιβίωση αφορά το σώμα, το οποίο ζει και ενεργοποιείται διά της ψυχής. Για παράδειγμα, όταν ένας κλινικά νεκρός άνθρωπος διατηρείται στην ζωή με μηχανική υποστήριξη, εκείνο που επιτυγχάνεται είναι η διατήρηση της επιβίωσης, διότι όταν ένας άνθρωπος πεθαίνει, δεν τελειώνει η ζωή του, αφού η ψυχή συνεχίζει να ζει δια της Χάριτος του Χριστού, που είναι η Όντως Ζωή (Ιω. ΙΑ',

25-26), αλλά λαμβάνει τέλος η επιβίωση και η βιολογική λειτουργία του σώματος.

Κλείνοντας την παρούσα ενότητα, άξια λόγου είναι και μία ιδιαίτερη προσέγγιση για το θέμα της ψυχής. Στην Δύση υπάρχει η πεποίθηση πως είναι αίρεση η ιδέα που υποστηρίζει ότι η ψυχή είναι υλική, ενώ στην Ορθοδοξία υπάρχει μία αντίληψη, πως δεν έχει σημασία αν η ψυχή είναι άυλη ή σωματική, διότι η ουσία είναι η θέωση του ανθρώπου. Εφ' όσον λοιπόν, μετέχει σε αυτήν όλος ο άνθρωπος, και η ψυχή και το σώμα, δεν έχει σημασία αν η ψυχή είναι άυλη ή υλική. Βέβαια, πρέπει να επισημάνουμε στο σημείο αυτό, προς αποφυγήν παρανοήσεων, πως η ψυχή δεν είναι ούτε υλική ούτε απολύτως άυλη, από την άποψη ότι απολύτως Άυλος είναι μόνο ο Θεός.⁸¹ Η ψυχή είναι μεν μη υλική, αλλά θα την χαρακτηρίζαμε ως πνευματική, όπως οι Άγγελοι και το Αναστημένο Σώμα του Χριστού. Μπορεί να είναι διαφορετική η φύση του σώματος με αυτή της ψυχής, αλλά αναφερόμαστε στο Σώμα του Κυρίου, διότι μετά την Ανάσταση απέκτησε κάποιες μη φυσικές ιδιότητες, αφού ο Χριστός θέωσε και αφθαρποίησε την ανθρώπινη φύση, αλλά δεν είναι Άυλο, και αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι έφαγε μετά την Ανάσταση με τους Μαθητές Του.

[Διαβάστε εδώ όλη την μελέτη](#)

Παραπομπές:

67. «Τα ερμηνευτικά λάθη του «τριμερούς» του ανθρώπου», <https://www.oodegr.com/oode/dogma/trimeres1.htm>

68. π. Ιωάννης Ρωμανίδης, «Η συνδημιουργία σώματος και ψυχής», από το βιβλίο «Εμπειρική Δογματική τής Ορθόδοξου Καθολικής Εκκλησίας κατά τις προφορικές παραδόσεις τού π. Ι. Ρωμανίδη», Τόμος Β', του Σεβ. Μητρ. Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, https://www.oodegr.com/oode/dogma/psychika/taftoxrona_swma_psyxh_1.htm

69. Μητρ. Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιερόθεος, «Τι είναι η ψυχή», από το βιβλίο «Ορθόδοξη Ψυχοθεραπεία», Κεφάλαιο Γ', <https://www.oodegr.com/oode/dogma/psyxi1.htm>

70. Μητρ. Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιερόθεος, «Λογική και Λογισμοί», από το βιβλίο «Ορθόδοξη Ψυχοθεραπεία», σελ. 192-195, <https://www.oodegr.com/oode/dogma/psychika/logiki1.htm>

71. Μητρ. Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιερόθεος, «Η καρδιά ως «μεταφυσικό» όργανο», από το βιβλίο «Ορθόδοξη Ψυχοθεραπεία», σελ. 147-162, <https://www.oodegr.com/oode/dogma/psychika/kardia2.htm>

72. Μητρ. Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιερόθεος, «Σχέση μεταξύ ψυχής, νοός, καρδιάς και διανοίας (λογικής)», από το βιβλίο «Ορθόδοξη Ψυχοθεραπεία», σελ. 111-115, <https://www.oodegr.com/oode/dogma/psychika/kardia1.htm>

73. Μητρ. Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιερόθεος, «Η σχέση ψυχής και σώματος», από το βιβλίο «Ορθόδοξη Ψυχοθεραπεία», Κεφάλαιο Γ', <https://www.oodegr.com/oode/dogma/psychi4.htm>

74. «Δεν μπορείτε να φανταστείτε τί συμβαίνει μόλις βγαίνει η ψυχή, Γέροντας Νίκων, Νέα Σκήτη Άγιον Όρος», <https://www.youtube.com/watch?v=uVBBpV6g4ZY>

75. Μητρ. Αχελώου Ευθύμιος, «Η Σαββατική κατάσταση των ανθρώπων», από το βιβλίο «Το μυστήριο της 8ης ημέρας, Ορθόδοξη χριστιανική εσχατολογία», σελ. 91-96, https://www.oodegr.com/oode/dogma/psychika/sabbat_psychh_1.htm

76. π. Ιωάννης Ρωμανίδης, «Η νοερά ενέργεια σε σχέση με τα πάθη, την λογική και το περιβάλλον», από το βιβλίο «Εμπειρική Δογματική τής Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας κατά τις προφορικές παραδόσεις τού π. Ι. Ρωμανίδη», Τόμος Β', του Σεβ. Μητρ. Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, https://www.oodegr.com/oode/dogma/psychika/noera_pa8h_1.htm

77. π. Ιωάννης Ρωμανίδης, «Λόγος και νους», από το βιβλίο «Εμπειρική Δογματική τής Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας κατά τις προφορικές παραδόσεις τού π. Ι. Ρωμανίδη», Τόμος Β', του Σεβ. Μητρ. Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, https://www.oodegr.com/oode/dogma/psychika/logikh_kai_noera_energeia_2.htm

78. π. Ιωάννης Ρωμανίδης, «Η ψυχή του ανθρώπου στη Φιλοσοφία και στη Θεολογία», από το βιβλίο «Εμπειρική Δογματική τής Ορθόδοξου Καθολικής Εκκλησίας κατά τις προφορικές παραδόσεις τού π. Ι. Ρωμανίδη», Τόμος Β', του Σεβ. Μητρ. Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου,

https://www.oodegr.com/oode/dogma/psychika/platwn_aristotelhs_1.htm

79. Μητρ. Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιερόθεος, «Διαίρεση και δυνάμεις τής ψυχής», από το βιβλίο «Ορθόδοξη Ψυχοθεραπεία», Κεφάλαιο Γ',

<https://www.oodegr.com/oode/dogma/psyxi3.htm>

80. Μητρ. Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιερόθεος, «Συγκρίσεις τής ψυχής», από το βιβλίο «Ορθόδοξη Ψυχοθεραπεία», Κεφάλαιο Γ',

<https://www.oodegr.com/oode/dogma/psyxi2.htm>

81. π. Ιωάννης Ρωμανίδης, «Λογική και νοερά ενέργεια», από το βιβλίο «Εμπειρική Δογματική τής Ορθόδοξου Καθολικής Εκκλησίας κατά τις προφορικές παραδόσεις τού π. Ι. Ρωμανίδη», Τόμος Β', του Σεβ. Μητρ. Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου,

https://www.oodegr.com/oode/dogma/psychika/logikh_kai_noera_energeia_1.htm

<https://bit.ly/3AyezQC>